

Osolsobě, Klára

Deriváty na -čí: gramatika, slovník a korpus

Linguistica Brunensia. 2009, vol. 57, iss. 1-2, pp. [115]-127

ISBN 978-80-210-4891-1

ISSN 1803-7410 (print); ISSN 2336-4440 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/115104>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

KLÁRA OSOLSOBĚ

DERIVÁTY NA *-ČÍ*: GRAMATIKA, SLOVNÍK A KORPUS

Úvod

Cílem studie je analýza derivačních vztahů jmen (především adjektiv) na *-čí*. Vydeme z pozorování materiálu získaného automaticky (nástroj *Deriv*) z rozsáhlého strojového slovníku češtiny (Osolsobě 1996, Sedláček 2004) a relevantních dat z korpusu SYN.

Poznámka: Korpus SYN je nereferenční spojení všech dosavadních synchronních psaných korpusů, tj. SYN2000, SYN2005 a SYN2006PUB. Celková velikost nového korpusu je 500 milionů slovních tvarů, celý korpus navíc prošel nejnovější lemmatizací a morfologickým značkováním.

Budeme sledovat popis derivátů na *-čí* v gramatikách a slovnících a pokusíme se poukázat na některé nesrovnalosti a navrhnout vyhovující řešení.

1. Deriv – sběr materiálu

V první části studie ukážeme, jak lze využít nástroje *Deriv* ke zjišťování informací o dvojicích substantivum – potencionální odvozené adjektivum.

Poznámka: *Deriv* (<http://nlp.fi.muni.cz/projekty/ajka/cjbb85/>) je nástroj vyvinutý na FI MU, který umožňuje jednoduchým způsobem vyhledávat ve strojovém slovníku automatického morfologického analyzátoru *ajka* (Sedláček 2004) lemmata podle formálně zadaných pravidel (úvodní řetězec, koncový řetězec, morfologická značka) a vytvářet touto cestou seznamy slov, která s velkou mírou pravděpodobnosti patří k jednomu derivačnímu typu, respektive jsou tvořena jedním derivačním prostředkem. Se seznamy lze následně pracovat (viz níže). Nástroj tedy umožňuje rychlé prohledání a extrakci dat z rozsáhlého strojového slovníku českých kmenů (Osolsobě 1996, Sedláček 2004), je propojen s korpusem SYN2000 (100 milionů slovních tvarů), a umožňuje tak v korpusu ověřovat výskyt jednotek zahrnutých ve strojovém slovníku. Strojový slovník češtiny (Osolsobě 1996) byl vybudován na základě hesláře SSJČ a doplněn o řadu dalších slov na základě testování aplikací automatických morfologických analyzátorů *lemma* (Ševeček 1996) a *ajka* (Sedláček 2004) na korpusech češtiny (korpusey ČNK, korpusey budované na FI MU). Strojový slovník analyzátoru *ajka* zahrnuje zhruba 400 000 jednotek (kmenů), k nimž na základě formálních pravidel (deklinačních vzorů) generuje 6 milionů slovních tvarů.

Po přihlášení (uživatelské jméno/ heslo) v *Deriv* zvolíme z nabídky funkci **Hledání slov podle pravidla**. Nejdříve zadáme do nabídky příkaz pro vyhledání slov končících na hledaný řetězec (např. *-ce*) a majících značku (např. *k1gM.** substantivum, maskulinum životné) a uložíme je do souboru (1). Pak zadáme příkaz pro vyhledání slov končících na *-čí* a majících značku *k2.** (adjektivum) a uložíme je do souboru (2).

Vytvořené soubory (1) a (2) sloučíme a vytvoříme z nich soubor jeden (3). Na takto vzniklý soubor použijeme funkci **Hledej základová slova** a zadáme, že chceme v příslušném souboru najít dvojice slov takových, že jeden člen páru končí na hledaný řetězec (např. *-ce*) a druhý je slovo vzniklé odtržením hledaného řetězce (např. *-ce*) a jeho nahrazením jiným řetězcem (např. *-čí*). Dále aplikujeme funkci **Rozdělení souboru** a získáme dva soubory, jeden, který obsahuje nalezené dvojice (4) a druhý, který obsahuje zbylá slova, ke kterým se nepodařilo najít podle příslušného pravidla slovo do „páru“ (5).

Soubor (4) pak obsahuje kandidáty na hledaný derivační typ. Postup opakujeme pro další dvojice.

1.1. Výsledky generování dvojic adjektivum na -čí / motivující substantivum

Jedním z podstatných rysů aplikací automatické analýzy je tzv. přegerování, tj. generování tvarů, které jsou z hlediska systému automatické analýzy „správné“, ale z hlediska úzu jsou buď periferní, nebo nejsou doložené (jsou hypotetické), popřípadě jsou homonymní s tvary, které nejsou utvořeny podle příslušných pravidel, ale odpovídají pravidlům jiným. Případy, kdy důvodem přegerování jsou tvary homonymní s potencionálně tvořenými adjektivy na *-čí* jsou případy, kdy automatický nástroj *Deriv* automaticky generuje podle zadaného pravidla vedle „správných dvojic“ *krtek/ krtčí, ježek/ ježčí* nebo *kanec/ kančí, mravenec/ mravenčí* „nesprávné dvojice“ jako **vlek/ vlčí* nebo **kozelec/ kozelčí*. Dvojí motivace u adjektiv na *-čí* (*trpaslík/ trpaslčí, trpaslice/ trpasličí, lvík/ lvičí, lvice/ lvičí, ...*) je dokladem přegerování, které je lingvisticky přípustné, ale z hlediska úzu staví na tutéž rovinu jevy běžné a okrajové (hypotetické).

1.1.1. Dvojice derivované od substantiv vzoru kuře

F. Trávníček uvádí k tomuto typu adjektiv, která jsou běžně zakončena na *-cí* následující: „*Jehněčí* je místo *jehněcí* vlivem zaniklého *jehněčí* k *jehněc* (= *jehně*). Podobně *kůzlečí* podle *kozlečí* ke *kozlec*.“ (Trávníček 1951 s. 331). V historické mluvnici češtiny v rámci výkladu k adjektivům vyjadřujícím kolektivní posesivitu čteme: „Jména deklinace *nt*-kmenové se ze synchronního hlediska odvozují variantou *-ecí* ev. *-ečí* (*morčecí, prasečí*); varianta *-ečí* vznikla analogií podle případů *zaječí, holubičí, ...* (Lamprecht, Šlosar, Bauer 1986 : 301).

V korpusu SYN (i ve slovnících PSJČ a SSJČ) figurují slovtvorné dublety adjektiv druhově posesivních od názvů mláďat skloňovaných podle vzoru *kuře*. Ve slovnících jsou dublety *kozleci/kozlečí, kůzleci/kůzlečí, jehněci/jehněčí, pra-*

seci/prasečí. SSJČ i PSJČ uvádějí *štěněcí* v korpusu SYN se vyskytuje 47 tvarů adjektiva *štěněcí* a 15 tvarů adjektiva *štěněčí*. Obě varianty jsou doloženy i na internetu. SSJČ uvádí *čuněčí*. V korpusu SYN se nevyskytuje ani jednou, na internetu jsou doloženy obě varianty *čuněcí/čuněčí*. V následující tabulce uvádíme přehled slovotvorných dublet extrahovaný automaticky ze slovníku analyzátoru *ajka* nástrojem *Deriv* spolu s frekvencemi v korpusu SYN. Existenci dublet dokládají i doklady z internetu (poslední sloupec).

(-e|-ě)/-čí

<i>Deriv</i>	SYN	internet
<i>kozle:kozleci/kozleči</i>	0/10	+
<i>kůzle:kůzleci/kůzleči</i>	0/149	+
<i>prase:praseci/praseči</i>	1/1142	+
<i>jehně:jehněci/jehněči</i>	3/1029	+
<i>štěně:štěněci/štěněči</i>	47/20	+
<i>čuně:čuněci/čuněči</i>	0/0	+

1.1.2. Dvojice derivované od maskulin a feminin

Derivačním prostředkem je sufix *-í*. Při derivaci dochází k alternaci finály *-k>-č*, *-c>-č*, která může, ale nemusí, být součástí sufixu (*dívka/dívčí* x *straka/stračí*). Derivace jsou provázeny samohláskovými alternacemi sufixů (*kanec/kančí*, *zajíc/zaječí*, *králík/králíčí*) i alternacemi vokálů v základech (*pták/ptačí*). Při použití automatického nástroje *deriv* dochází poměrně často k přegenerování (podtrženě).

-čí /-ec

brabenčí/brabenec, brabčí/brabec, chlapčí/chlapec, dravčí/dravec, dílčí/dílec, hlodavčí/hlodavec, ?holčí/holec, hřebčí/hřebec, jezevčí/jezevec, kančí/kanec, kolčí/kolec, kostlivčí/kostlivec, ?kozlečí/kozelec, krahujčí/krahujec, krahulčí/krahulec, krasavčí/krasavec, krkavčí/krkavec, křepelčí/křepelec, mravenčí/mravenec, nosorožčí/nosorožec, obratlovčí/obratlovec, opilčí/opilec, pastevčí/pastevec, popelčí/popelec, pulčí/pulec, pěvčí/pěvec, samčí/samec, savčí/savec, skopčí/skopec, skorčí/skorec, srnčí/srnec, střelčí/střelec, sumčí/sumec, svinčí/svinec, trubčí/trubec, umrlčí/umrlec, volavčí/volavec, vrabčí/vrabec, věščí/věštec, žabčí/žabec;

Poznámka: Nevyznačujeme případy, kdy je možná dvojí motivace, a to buď u přechýlených dvojic (*samec/samice/samčí*), nebo jinde (*žabec/žabka/žabčí, srnec/srnka/srnčí*). „?“ je v případech hypotetického tvoření dvojic. Adjektivum *dílčí* je dle PSJČ deverbativní adj. arch. *dělicí*. Je patrné, že i u dalších adjektiv (tučně) je možné sledovat motivaci slovesem, od něhož je substantivum odvozeno. Ve větší míře vystupuje slovesná motivace do popředí u názvů osob (*kolčí, opilčí, umrlčí, věščí*), než u názvů zvířat (*savčí, pěvčí*). U dvojice *kolec/kolčí* najdeme v SSJČ interpretaci +kolec, lce m. (živ.) zápasník (při rytířských kláních, kolbě) (Jir.) a +kolčí = příd. užívaný při klání: rytířové v helmech k-ch (Jir.). Důvodem, proč v seznamu automaticky generovaném nástrojem *Deriv* chybí dvojice *lovčí/lovec*, je chyba analyzátoru *ajka*, kde je u lemmatu *lovčí* narozdíl od slovníků SSJČ a PSJČ uveden pouze význam substantivum, nikoli adjektivum. Nesubstantivizované adjektivní užití *lovčí (zámeček)* je synonymní s adjektivem *lovecký*.

-ičí/-ec

skopičí/ skopec;

Poznámka: Necháváme dvojí motivaci *skopec/skopik/skopičí*.

-čí/-ce

dozorčí/ dozorce, ovčí/ovce, popravčí/ popravce, rozhodčí/ rozhodce, smířčí/ smírce, spolutvůrčí/ spolutvůrce, tvorčí/ tvorce, tvůrčí/ tvůrce, vládčí/ vládcce, vojevůdčí/ vojevůdce, vůdčí/ vůdce;

Poznámka: Ponecháme-li stranou dvojici *ovčí/ovce* motivovanou femininem, dostaneme seznam (tučně) hypotetických derivátů od deverbativních maskulin, názvů osob na *-ce*. Na tomto místě bychom rádi upozornili na patrný rozdíl mezi výše uvedenými adjektivy (*kolčí, opilčí, střelčí, umrlčí, věščí*), která mají význam blízký významům druhově posesivních adjektiv (některá jsou zast. tvary synonymními s deriváty na *-cký* (*opilecký, věštecký, střelecký*) a adjektivy, k nimž byla automaticky generována substantiva na *-ce*, o jejichž významových specifikách bude řeč níže.

-ičí/ice

*holubičí/ holubice, ?holčičí/ holčice, hrdličí/ hrdlice, jepičí/ jepice, kamzičí/ kamzice, kačičí/ kačice, krtičí/ krtice, králičí/ králice, lasičí/ lasice, laštovičí/ laštovice, lvičí/ lvice, **nájemničí/ nájemnice**, opičí/ opice, orličí/ orlice, osličí/ oslice, **panovníčí/ panovnice, poustevničí/ poustevnice, poutničí/ poutnice, putovníčí/ putovnice**, samičí/ samice, slavičí/ slavice, slepičí/ slepice, **soukeničí/ soukenice, střízličí/ střízlice**, tipličí/ tiplice, trpasličí/ trpaslice, vlašovičí/ vlašovice, štěničí/ štěnice, **řezničí/ řeznice, úředničí/ úřednice;***

Poznámka: Tučně jsou případy, kdy tvary na *-čí* jsou prokazatelně automaticky vygenerované hypotetické tvary od přechýlených substantiv názvů. osob na *-ík/-ník/-ovník*. Lze je pokládat za přípustné, a to s ohledem na to, že tvoření posesiv sufixem *-in, -ina -ino* je u skloňovacího typu jmen osob na *-ice* méně obvyklé (srv. Karlík, Nekula, Pleskalová, 2002, s. 24). Nevyznačujeme případy, kdy je možná dvojí motivace, a to buď maskulinem, nebo od něj tvořeným přechýleným femininem od jmen zvířat (*králík/králice/králičí, slavík/slavice/slavičí*).

-ičí/-ík

*anděličí/ andělík, buličí/ bulík, chrostičí/ chrostík, kamzičí/ kamzík, **kanovníčí/ kanovník**, klučičí/ klučik, krahuličí/ krahulík, králičí/ králík, lvičí/ lvík, mopsličí/ mopslík, **nájemničí/ nájemník**, orličí/ orlík, osličí/ oslík, **panovníčí/ panovník, podkomorničí/ podkomorník, potemničí/ potemník, poustevničí/ poustevník, poutničí/ poutník, pudličí/ pudlík, putovníčí/ putovník**, ratličí/ ratlík, skopičí/ skopík, slavičí/ slavík, **soukeničí/ soukeník**, stehličí/ stehlík, střevličí/ střevlík, střízličí/ střízlík, tipličí/ tiplík, trpasličí/ trpaslík, štěničí/ štěník, **řezničí/ řezník, úředničí/ úředník;***

Poznámka: Deriváty od substantiv názvů osob (tučně) jsou vesměs zastaralými variantami synonymními s deriváty na *-cký*. Substantivum *štěník* je dle SSJČ menší přadeno bavlňené příze, nikoli maskuliní tvar k substantivu *štěnice*, řadíme je tedy k případům přegenerování. Nevyznačujeme případy, kdy je u odvozenin od jmen zvířat možná dvojí motivace, a to buď femininem, nebo deminitivním maskulinem (*oslík/oslice/osličí, orlík/orlice/orličí*).

-čí/ -ka

*anděličí/ andělíka, baziliščí/ baziliška, cikánčí/ cikánka, dívčí/ dívka, holčí/ holka, housenčí/ housenka, hrdliččí/ hrdlička, japončí/ japonka, ještěří/ ještěrka, kajčí/ kajka, kavčí/ kavka, kaččí/ kačka, kočí/ koka, kravčí/ kravka, kukaččí/ kukačka, křepelčí/ křepelka, lasiččí/ lasička, laštovčí/ laštovka, lašťovčí/ lašťovka, laňčí/ laňka, liščí/ liška, nevěstčí/ nevěstka, **opilčí/ opilka**, osičí/ osíka, pampeliščí/ pampeliška, perliččí/ perlička, pohančí/ pohanka, popelčí/ popelka, potápčí/ potápka, poštolčí/ poštolka, pěnkavčí/ pěnkavka, píďalčí/ píďalka, rajčí/ rajka, rusalčí/ rusalka, ručí/ ruka, savčí/ savka, sirotčí/ sirotka, služčí/ služka, slučí/ sluka, sojčí/ sojka, srnčí/ srnka, stračí/ straka, **střelčí/ střelka**, sumčí/ sumka, svinčí/ svinka, sýkorčí/ sýkorka, tetčí/ tetka, tresčí/ treska, trubčí/ trubka, třasořití/ třasořitka, užovčí/ užovka, vestálčí/ vestálka, veverčí/ veverka, **vladyčí/ vladyka**, vlašťovčí/ vlašťovka, vlašťovčí/ vlašťovka, **vládyčí/ vládyka**, volavčí/ volavka, **věštčí/ věštka**, škrkavčí/ škrkavka, štičí/ štika, žabčí/ žabka, žežulčí/ žežulka, žežulčí/ žežulka, čejčí/ čejka, čubčí/ čubka;*

Poznámka: Ačkoliv existuje vlastní jméno *Andělíka* a přezdívka (internet) *Baziliška* pokládáme automatické generování derivace adjektiv na -čí od těchto feminin za případy přegenerování. Tučně podtrženy jsou případy přegenerování interferující s deriváty od deverbativ na -ec (srv. výše). Nevyznačujeme případy, kdy je možná dvojí motivace, a to buď maskulinem, nebo od něj tvořeným přechýleným femininem (*sirotek/sirotka/sirotčí, srnec/srnka/srnčí*).

-čí/ -ek

*andilčí/ andílek, baziliščí/ bazilišek, beránčí/ beránek, bělásčí/ bělásek, cikánčí/ cikánek, cvrččí/ cvrček, dobytčí/ dobytek, dílčí/ dílek, ježčí/ ježek, jeřábčí/ jeřábek, kanárčí/ kanárek, kolčí/ kolek, konipásčí/ konipásek, krtčí/ krtek, křeččí/ křeček, ledňáččí/ ledňáček, lumčí/ lumek, mezčí/ mezek, pacholčí/ pacholek, papouščí/ papoušek, raccí/ racek, sirotčí/ sirotek, skřivánčí/ skřivánek, skřítčí/ skřítek, tetřívčí/ tetřívěk, turčí/ turek, **tvorčí/ tvorek, tvůrčí/ tvůrek**, veverčí/ veverek, vlčí/ vlek, špaččí/ špaček;*

Poznámka: Nevyznačujeme případy, kdy je možná dvojí motivace, a to buď femininem, nebo deminutivním maskulinem (*cikánek/cikánka/cikánčí*), ani případy, kdy je možná dvojí motivace spojená s přechylováním (*veverka/veverek/veverčí*).

-ňčí/ -něk

daňčí/ daněk

-ačí/ -ák

ptačí/ pták, žebračí/ žebrák

Poznámka: Adjektivum *žebračí* je dle PSJČ zastaralou variantou *žebrácký*.

-čí/ -k

broučí/ brouk, buldočí/ buldok, býčí/ býk, dračí/ drak, hajdučí/ hajduk, jinačí/ jinak, kančí/ kank, kočí/ kok, luňáci/ luňák, mločí/ mlok, nadčlovčí/ nadčlověk,

*pavoučí/ pavouk, račí/ rak, ručí/ ruk, slimáci/ slimák, vlkodlačí/ vlkodlak, vlíčí/ vlk, šnečí/ šnek, žraločí/ žralok, člověčí/ člověk, čmeláci/ čmelák;
-ečí/ -íc
zaječí/ zajíc.*

2. Mluvnice

Výsledky práce na automatické extrakci dat ze slovníku ukazují, že na *-čí* končí v češtině adjektiva různých derivačních tříd. Na základě analyzovaného materiálu můžeme odlišit 1) adjektiva od jmen zvířat (druhově posesivní význam), 2) adjektiva od jmen osob (často starší var. synonymní s adjektivy na *-cký* s významem vztahu k druhu) a 3) adjektiva od ?deverbativ ?slovesných základů s významem účel/role. Společným rysem 1) a 2) je posesivní význam a tvoření konverzí k typu *holubí*. Jak je tomu u skupiny 3) ?

Poznámka: K bodu 3) srv. *dilčí<dělicí* (PSJČ).

Jak MČ1 (Dokulil 1987 : 368), tak Šmilauer (1972 : 116) vydělují skupinu adjektiv na *-čí* „z deverbativních jmen lidí na *-ce* a *-ec* (ibid. 115). MČ1 poznamenává, že u všech dnes užívaných adjektiv tohoto typu (*vůdčí, tvůrčí, dozorčí* a *smírčí*) „vystupuje vztah ke slovesům“ (1987 : 368), nezpochybňuje se zařazení tohoto okrajového typu mezi adjektiva tvořená konverzí od substantiv mající „vztah k druhu“, přičemž Šmilauer uvádí typ *dozorčí* s významem „vykonávající úlohu dozorce“.

Řazení adjektiv typu *vůdčí* mezi desubstantivní adjektiva, která jsou obdobou druhově posesivních adjektiv a tvoří se „z deverbativních jmen lidí“, se budeme snažit zpochybnit, a to na základě analýzy významu těchto adjektiv opřené o rozbor kolokací získaných z korpusů. Budeme se snažit odpovědět na otázku, zda jsou adjektiva na *-čí* postrádající druhově posesivní význam opravdu tvořená od jmen činitelských na *-ce/ -ec*, jak tvrdí výše citované práce. Pokusíme se obhájit hypotézu, že jde o podtyp deverbativ významově blízkých účelovým adjektivním deverbativům na *-cí* (*krycí, řadící*) a současně naznačíme možné důvody existence „paralelního prostředku“. Dále si podrobněji všimneme styčných bodů sledované skupiny adjektiv na *-čí* s činitelskými jmény na *-čí* (typ *mluvčí*), které Gebauer interpretuje jako deverbativa tvořená dvojitou sufixací (ьсь/ьсо+ьјь/ьјо>čí), Trávníček (1951 : 317) jako substantiva ze slovesného kořene, a MČ1 uvádí, že ačkoliv je typ *mluvčí* neproduktivní, působí na udržení některých názvů to, že se cítí jako substantivizovaná adjektiva (*dozorčí, průvodčí*) (Dokulil 1986 : 241).

Korpusy

Předností jazykových korpusů je možnost sledovat slovní tvary neizolovaně v kontextech, v nichž se obvykle vyskytují. Navíc je možné využít vestavěných

automatických nástrojů (programů), které na základě statistik vyhledávají kandidáty na významné kolokace.

Podíváme-li se na kolokačně významná spojení adjektiv na -čí od ?deverbativ/?sloves získaná použitím statistik (MI-score) z korpusu SYN i na příslušné kontexty, můžeme tvrdit, že většina těchto adjektiv na -čí je svými významy blízká významům účelových deverbativních adjektiv a nikoliv významům druhově posesivních desubstantivních adjektiv (*savec/savčí, pěvec/pěvčí, trpaslík/trpasličí, kanovník/kanovnickí*, atd.).

V tabulce uvádíme přehled statisticky významných kolokátů adjektiv na -čí od sloves/?deverbativních substantiv v korpusu SYN.

	počet tvarů v korpusu (SYN)	statisticky významné kolokáty	význam adjektiva	pravidelně tvořená účelová adj.	počet tvarů v korpusu (SYN)
dozorčí	13 143	rada/ orgán/ komise	určená k dozírání *dozorcův	dozírací	4
podpůrčí	99	dobu/činnost	určená k podporování *podpůrcův	podporovací	4
popravčí	976	četa/ meč/ špalek	určená k popravování *popravcův	popravovací	2
rozhodčí	48 459	instance/ řízení/ orgán/ instituce	určená k rozhodování *rozhodcův	rozhodovací	3 257
smírčí	1 421	komise/ výbor/ řízení/ kříž/ soudce	určená k smířování/ smíření *smířcův	smířovací	52
tvůrčí (spolutvůrčí, tvorčí)	15 121 (+1+1- překlep)	skupina/ práce/ činnost/ síla/ dílna	mající nadání tvořit tvůrcův	?tvořící	1
vůdčí (vojevůdčí)	4 297 (+0)**	osobnost/ role/ postava/ postavení	mající účel/ úkol ?vést/?vodit vůdcův vojevůdcův	?vodící/ ?vedoucí	637/ 45446 (dle značkování)

* Pokud jde o lemma *rozhodčí*, v SYN2000 mají všechny výskyty značku NN.* (substantivum). Jednotlivé konkordanční řádky dokládají ovšem i adjektivní užití. To reflektuje značkování korpusů SYN2005 a SYN2006PUB.

** Slovník PSJČ uvádí u hesla vojevůdčí, že jde o adjektivum s významem vojevůdcovský. Doklady nalezené na internetu (... *byl by zjemnělý muž <vojevůdčí> osobností* ...; ... nepřátelé plně uznávali <vojevůdčí> zdatnost ...;) potvrzují slovníkový výklad.

Účelová adjektiva na -cí se dle Šmilauera (1972 : 139) tvoří z minulých kmenů (jen **otevřených**) **nedokonavých** sloves různých vzorů. Šmilauer zmiňuje terminologické výjimky (*odposlouchací služba*), které vysvětluje „**nechutí k tvoření ze sloves opakovacích**“. Dále poznamenává, že se „těchto adjektiv neužívá o **lidech**“, pokud je význam „účelu“ třeba vyjádřit používá se adjektiv od přítomného kmene

typ *hojící* : *světící biskup, řídicí učitel*, ... (srv. též Trávníček 1951 : 366). Vraťme se zpět k tabulce. Pokusíme-li se najít slovesa motivující sledovaná adjektiva, pak jimi mohou být sekundární imperfektiva od sloves **dokonavých** (sl. 4), nebo dějová jména od sloves ?dokonavých (*dozor, poprava, podpora, smír*; ...). Od **dokonavých** sloves se účelová adjektiva typu *hojící* netvoří. Dějová jména konverzivní se tvoří od kořene sloves (uzavřený kmen bez kmenotvorné přípony). Zbývá otázka, zda ona „nechť ke tvoření ze sloves opakovacích“, o níž hovoří Šmilauer, není důvodem patrného nepoměru (srv. tabulka sloupce 5, 6) frekvenčního zastoupení adjektiv na *-čí* a odpovídajících pravidelně utvořených účelových adjektiv na *-cí* odvozených od sekundárních imperfektiv. Od imperfektiv (i sekundárních) se účelová adjektiva ovšem tvoří. Adjektiva *sdělovací/13012, vzdělávací/11338, vyšetřovací/7993* patří k nejfrekventovanějším účelovým adjektivům (jejich frekvence je srovnatelná s nejfrekventovanějšími adjektivy na *-čí*). Nelze tedy zajisté hovořit o obecném pravidle, ale o konkurenčních prostředcích.

Šmilauer uvádí příklady účelových adjektiv typu *hojící* od sloves s „uzavřeným“ kmenem (*pletací, kladecí, pečící*, ...). Adjektivum *vůdčí* je synonymní s adjektivem *vedoucí* nikoliv *vodící/vodící*. Pravidelně vytvořené **vedecí* (jako *kladecí*) nebo **vedací* (jako *pletací*) doloženo není.

Naši hypotéze se vymyká adjektivum *tvůrčí*. Význam je zúžen na *tvoření* související s „nadáním“ mající „nadání“ tvořit, a tím je významově blízký substantivu *tvůrce* (nikoli ten, kdo něco *tvoří*, ale ten, kdo má nadání pro to, aby něco *tvořil*). Regulérně utvořené adjektivum *tvořící* naopak má nezúžený význam (určený ke *tvoření/utváření*). V korpusu SYN se vyskytuje pouze jedenkrát (ve slovnících uvedeno není), a to v následujícím kontextu: ... *technologie, při níž tloušťka stěny konečného výrobku závisí na úhlu <tvořící> křivky v místě kontaktu tvářecí kladky*. ... (Technik, č. 4/2001).

U obou adjektiv se motivace deverbativními substantivy *vůdce/tvůrce* zdá být více na místě než u ostatních sledovaných adjektiv na *-čí*. Přesto např. starší označení *vůdčí list* (řidičský průkaz – oprávnění řídit/vést) svědčí i o významu blízkém významu účelových adjektiv.

Ve 3. sloupci tabulky uvádíme substantiva, která jsme získali použitím statistiky MI-score z korpusu. Můžeme je právem pokládat za kandidáty na významné kolokáty sledovaných adjektiv. V naprosté většině případů jde o substantiva, která nejsou názvy **lidí**. Výjimkou je jednak substantivum *soudce* v kolokaci *smírčí soudce*, jednak substantiva *osobnost, postava* ve spojení *vůdčí osobnost, postava*.

Poznámka: Spojení *smírčující soudce* se v korpusu SYN nevyskytlo. (Adjektivum *smírčí* se vyskytuje 137 krát před lemmatem *soudce*, 31 krát před lemmatem *soud* a 1 krát před lemmatem *soudnictví*. Adjektivum *smírčující* se v korpusu SYN vyskytlo 45 krát, jediným významným kandidátem na kolokace je substantivum *gesto*.) Výskyt spojení *vůdčí/vedoucí osobnost, postava* je zaznamenán v tabulce.

SYN	<i>osobnost</i>	<i>postava</i>
<i>vůdčí</i>	1522	234
<i>vedoucí</i>	333	32

Není důvodem pro užití adjektiv *smírcí soudce* a *vůdčí osobnost*, *postava* právě snaha rozlišit významy úřad/aktuálně konaná činnost ?

3.1. Substantiva na -čí v ČNK

Zadáme-li do vyhledávacího řádku manažeru Bonito dotaz na všechna lemmata končící na -čí v korpusu SYN, pak dostaneme 1441 lemmat. Z toho je 21 lemmat označkováno jako substantiva mask. životných a 11 jmen činitelských na -čí.

Poznámka: lemma="*[bcčddjklmnňpqřřsstt'vwxyz]čí" & tag="NNM.*" (odvozovací kmen je vždy uzavřený), ze seznamu je třeba dále odstranit vlastní jména *Jančí*, *Krajčí*, *Krejčí* (apelativum *krejčí* patří diachronně mezi jména činitelská). Získáme seznam celkem 11 lemmat substantiv (*mluvčí/109962*, *rozhodčí/42096*, *krejčí/2148*, *průvodčí/1649*, *výpravčí/1294*, *výběrčí/526*, *nákupčí/402*, *dozorčí/354*, *videorozhodčí/163*, *lovčí/138*, *závodčí/127*, *náhončí/107*, *výkupčí/39*, *přímluvčí/27*, *exmluvčí/9*, *námluvčí/4*).

4. Korusy, mluvnice, slovníky

Uvedená substantiva na -čí řadí mluvnice mezi deverbativa (činitelská jména) na -čí. V Historické mluvnici češtiny se uvádí, že činitelská jména na -čí je okrajový způsob tvoření, který se objevuje více až v nové češtině (Bauer, Lamprecht, Šlosar 1986 : 259-260).

Mezi lemmaty činitelských jmen na -čí uváděnými v mluvnicích figurují substantiva *rozhodčí*, *dozorčí*, která jsou rovněž uváděna jako adjektiva od činitelských jmen na -ce (viz výše). Výskyty v korpusech (přes chybné značkování) dokládají nejen substantivní/?substantivizovanou, ale i adjektivní platnost dalších lemmat na -čí.

Slovníky i korusy dokládají existenci slovotvorných synonym deverbativ činitelských na -ce/-čí. PSJČ i SSJČ uvádějí u řady lemmat na -čí substantivní i adjektivní platnost. V případě substantiv/?substantivizace odkazují často k synonymním lemmatům na -ce.

V následující tabulce uvádíme slovnědruhovou platnost slovotvorných synonym jmen činitelských na -ce/-čí ve slovnících. Orientačně uvádíme morfologickou značku (pos – slovní druh) v korpusu SYN (5. sloupec tabulky).

	PSJČ	SSJČ	SSČ	SYN
dozorce	+	+	+	829
dozorčí	+(adj./sb.)	+(adj./sb.)	-	2160 (pos="A")
námluvce	+	-	-	0
námluvčí	+(sb./adj.)	+(sb.)	-	1 (pos="N")
podpůrce	+	+	-	72 (pos="N")
podpůrčí	+(adj.)	+(adj.)	-	99 (pos="A")
popravce	+	+		13 (pos="N")
popravčí	+(sb./adj.)	+(sb. syn. k popravce /adj.)	+(adj.)	976 (pos="A")

průvodce	+	+	+	2527
průvodčí	+ (sb./adj.)	+ (sb./adj.)	+ (sb.)	372 (pos/N)
půhonce	+	+	-	0
půhončí	+ (sb.)	+ (sb.)	-	1 (pos/X)
přímluvce	+	+	+	50
přímluvčí	+ (sb./adj.)	+ (sb./adj.)	-	3 (pos/N)
rozhodce	+	+ (pod rozhodčí)	-	677 (pos/N)
rozhodčí	+ (sb./adj.)	+ (sb./adj.)	+ (adj./sb.)	48459 (pos/N)
smírce	+	+	+	4
smírčí	+ (adj. /sb.)	+ (adj.)	+ (adj.)	1421 (pos/A) **
vládce	+	+	+	6992 (pos/A)
vládčí	+ (adj)	+ (adj.)	-	0***
výběrce	+*	-	-	1 (lemma=výběr- ka)
výběřčí	+ (adj./sb.)	+ (adj./sb)	+ (sb.)	709(pos/A)

*Substantivum *výběrce* je v PSJČ charakterizován jako „ten, kdo pořádá nějaký výběr; výbor.“ V korpusu SYN se tvar *výběrce* vyskytuje jednou (...*spořitelna přitom nezkoumá totožnost <výběrce>*...). Je chybně lemmatizován jako tvar substantiva *výběrka*. Tento jediný doklad svědčí o významu synonymním s deverbativem *vybírající*, neodpovídá významu uvedenému v PSJČ.

** V korpusu SYN je doložen výskyt substantiva *smírčí* (... *Májička se už tenkrát jeví utěšovatelkou a <smírčí> všech dětských nedorozumění* . Morávková-Udržalová, Libuše, Naše Roveň).

*** Tvar *vládčí* v korpusech není zastoupen. Slovníky (SSJČ, PSJČ) uvádějí u hesla *vládčí*, že jde o adjektivum s významem „vlastní vládci“, popř. *vládcovský*. Srovnajme s několika výskyty získanými z internetu. Příklady dokládají navíc význam ?*vládnoucí* (2, 6), substantivní, synonymní s *vládce* (5), adjektivní *určený k vládě/vládnutí* (1) :

1. ... *je bezčasý tvůj <vládčí> čas* ... (Halas : Ladění, Proba 1945);
2. ... *že Židé v hromadě, jako rozhodující a <vládčí> činitel, jsou živlem přímo lučavkovým* (Arnošt Leopold Antonín Procházka: Na okraj doby);
3. ... *za to by dal i říši, i <vládčí> majestát* ... (Píseň o Nibelunzích);
4. ... *Hle, orlí skvoucí zrak jak srší blesky <vládčí> velebností!*“ (Shakespeares : Richard II);
5. *Z lesa vyšel Dasliko, <vládčí> jednorožců a na něm seděla Makg.* (Písmák);
6. ... *vymře-li někde <vládčí> rod* ... (Wolfram von Eschenbach : Parzifal);
7. ... *toť vrchol moci <vládčí>*. (John Keats : Hyperion);

Poznámka: Značkování slovního druhu (pos) v korpusu SYN ponechává stranou řešení otázky rozdílů substantivní/adjektivní platnosti jmen na *-čí* (slovnědruhových homonymií / přechodů). V korpusech se ovšem vyskytují doklady pro obojí slovnědruhovou platnost těchto jmen.

Klademe si následující otázku: není typ činitelských jmen na *-čí* (s adjektivní flexí) a typ adjektiv na *-čí* analyzovaných výše jedním jediným okrajovým slovtvorným typem deverbativ s významem osoby/věci/vlastnosti k účelu/úřadu ?

Na základě výše uvedené analýzy můžeme říci, že rozvíjí-li některé ze zkoumaných adjektiv substantivum neživotné (neosobní), pak jeho význam lze interpretovat jako účelový, rozvíjí-li substantivum označující osobu, má platnost substantiva, pak má význam vykonávající úřad.

Poznámka: *Mluví* je osoba pověřená *k mluvení/ aby mluvila/ mající mluvit* ve jménu někoho. *Průvodčí* je osoba pověřená *aby prováděla* kontrolu jízdenek během *provozu*. *Výpravčí* je osoba pověřená, *aby vypravila* vlak. Rovněž *výběřčí, nákupčí, dozorčí* mají *vybírat, nakupovat, dozírat*.

5. Závěr

V našem článku jsme popsali postup automatické extrakce dat ze strojového slovníku češtiny. Formulovali jsme pravidla pro sestavování seznamů dvojic (slovo základové/odvozené) a sledovali jsme případy přegenerování (nesprávného automatického spojování slov, které spolu buď nesouvisejí vůbec, nebo spolu souvisejí pouze hypoteticky).

Výsledky přehledně shrnuje tabulka.

	značka*	Deriv	přegenerování	deverbativa	pos. od jm. zvířat	synonyma na -cký	adj.
-e/-ečí	k1gN	3	0	0	3	0	
-ě/-ěčí	k1gN	3	0	0	3	0	
-ec/-čí	k1g(M I)	40	5 (+2)	5+2(+1)	28+2(+2)	5	
-ec/-ičí	k1g(M I)	1	0	0	1	0	
-ce/-čí	k1g(M I)	10	0	10	0	4	
-ce/-čí	k1gF	1	0	0	1	0	
-ice/-čí	k1gF	31	0	0	31	9	
-ik/-ičí	k1g(M I)	33	1	0	32	10	
-ka/-čí	k1gF	66	11	0	53	2	
-ek/-čí	k1g(M I)	31	5	0	26	0	
- n ě k / -ňčí	k1g(M I)	1	0	0	1	0	
-ák/-ačí	k1g(M I)	2	0	1	1	1	
-k/-čí	k1g(M I)	21	4	0	17		
-ic/-ečí	k1g(M I)	1	0	0	1	0	

* Morfologické značky (*tagy*) používané pro značkování morfologickým analyzátozem *ajka* a tedy i nástrojem *Deriv*. Přesný popis značek (tagset analyzátoru *ajka*) lze najít ve formátu pdf nebo ps na <http://nlp.fi.muni.cz/projekty/ajka/> (tags.pdf, tags.ps).

Ve druhé části článku jsme sledovali popis skupinky adjektiv končících na -čí, u nichž mluvnické (MČ1, Šmilauer) uvádějí motivace deverbativními substantivy na -ce, přičemž se v různé míře objevují upozornění na možnou motivaci slovesem. Porovnávali jsme údaje lingvistických popisů s korpusovými daty a došli jsme k závěru, že na základě analýzy korpusových dat lze navrhnout jisté úpravy stávajících popisů.

Ty se týkají klasifikace adjektiv na -čí tvořených z deverbativních jmen lidí (*umrlec*, *vůdce*). Mluvnice (MČ1) je řadí mezi desubstantivní adjektiva tvořená konverzí k typu *holubí* od jmen osob (*umrlčí*, *vůdčí*) s významem druhově posesivním. Takováto interpretace je sporná v případech některých adjektiv na -čí, u nichž MČ1 nabízí motivaci činitelskými jmény, a to zejména na -ce, přičemž se upozorňuje na fakt, že u nich „vystupuje vztah ke slovesům“.

Rozborem kolokací zkoumaných adjektiv získaných z korpusů pomocí statistik MI-score jsme se snažili dokázat, že adjektiva (ale i substantiva) na -čí od některých ?slovesných základů/?dějových jmen/?činitelských jmen na -ce jsou významově blízka adjektivům účelovým a je je tudíž třeba interpretovat

(jak to činí Trávniček) jako deriváty od slovesného kořene a nikoliv jako deriváty od činitelských substantiv na *-ce*. Snažili jsme se najít možná odůvodnění, proč se účelová adjektiva netvoří pravidelně od slovesného kmene minulého (otevřeného) příslušnými prostředky (sufix *-cí*). Důvodem může být skutečnost, že účelová adjektiva se netvoří od dokonavých sloves (*rozhodnout, podpořit, ...*) a zároveň i „nechut“ ke tvoření ze sloves opakovacích, na niž poukázal Šmilauer. Porovnáme-li frekvenci vybraných adjektiv se slovesným základem na *-cí* a frekvenci pravidelně tvořených účelových adjektiv od sekundárních imperfektiv (např. *podpůrcí – podporovací* atd.), pak můžeme rozšířit onu „nechut“ i na některá další sekundární imperfektiva (nikoli na všechna srv. frekventovaná adj. *sdělovací, vzdělávací, vyšetřovací*). Sufix *-cí* u uvedených adjektiv s významem účelovým lze interpretovat jako konkurenční prostředek pro tvoření adjektiv účelu/prostředku od slovesného kořene. Šmilauer (viz výše) rovněž upozorňuje na fakt, že adjektiv účelových se neuzívá „o lidech“, pokud je význam „účelu“ třeba vyjádřit používá se adjektiv od přítomného kmene (*světící biskup*). Tím se ovšem stírá opozice náhodný (aktuální)/nenáhodný (mající funkci). Substantiva na *-cí* s adjektivní flexí řazená tradičně mezi jména činitelská, mají ve své významové složce týž rys účel/úřad jako sledovaná adjektiva. Důvodem by mohla být snad i snaha odlišit jména osob zabývajících se nějakou činností „náhodně“ (*dozírající*) od jmen osob vykonávajících úřad (*dozorčí*).

LITERATURA

- DOKULIL, M. a kol.: Mluvnice češtiny I. (MČ 1), Praha : Academia 1986.
- FILIPEC, J. a kol.: Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (SSČ). Praha : Academia 2005.
- GEBAUER, J.: Gebauerova mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské. 1. Hlásokslví; Nauka o slově. V Praze : nákladem České grafické Unie 1920.
- HAVRÁNEK, B. a kol.: Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ). Praha : Academia 1989.
- HUJER, O., Smetánka, E., Weingart, M., Havránek, B., Šmilauer, V., Získal, A. (red.): Příruční slovník jazyka českého (PSJČ). Praha : Státní nakladatelství 1935-1957.
- KARLÍK, P., NEKULA, M., PLESKALOVÁ, J.: Encyklopedický slovník češtiny. Praha : Nakladatelství Lidové noviny 2002.
- OSOLSOBĚ, K.: Algoritmický popis české morfologie a strojový slovník češtiny, Brno : FF MU, (disert. práce) 1996.
- OSOLSOBĚ K., PALA, K., SEDLÁČEK, R., VEBER, M.: A Procedure for Word Derivational Processes Concerning Lexicon Extension in Highly Inflected Languages, In: Proceedings of the Third International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC, Las Palmas de Gran Canaria : ELRA 2002, s. 1254-1259.
- RYCHLÝ, P.: Bonito – grafické uživatelské rozhraní systému Manatee, Verze 1.49. 1998-2003. Dostupné z <http://ucnk.ff.cuni.cz/bonito/>
- SEDLÁČEK, R.: Morphematic analyser for Czech. Brno : FI MU (disert. práce) 2004.
- SLAVÍČKOVÁ, E.: Retrográdní morfemický slovník češtiny. Praha : Academia 1975.,
- ŠEVEČEK, P.: Morfologický analyzátor (lemmatizátor) Lemma, program v jazyce C. Brno : FI MU (disertační práce) 1996.
- ŠLOSAR, D.: Historická mluvnice češtiny. SPN : Praha 1986.

- ŠLOSAR, D., RUSÍNOVÁ, Z: Průřez vývojem slovtvorné soustavy adjektiv v češtině. SPFFMU A15, 1967, s. 37-64.
- ŠMILAUER, V.: Novočeské tvoření slov. Praha : Státní pedagogické nakladatelství 1972.
- TRÁVNÍČEK, F.: Mluvnice spisovné češtiny I. Praha : Slovanské nakladatelství 1951.
- Český národní korpus - SYN2000/SYN2005/SYN2006PUB/SYN. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000. Dostupný z WWW: <<http://ucenk.ff.cuni.cz>>. (<http://ucenk.ff.cuni.cz/bonito/>) <http://nlp.fi.muni.cz/projekty/wwwajka>
- Internetový prohlížeč Google : <http://www.google.com/>

THE ADJECTIVES ON -ČÍ : GRAMMAR, DICTIONARY AND CORPORA

The aim of this paper is an analysis of derivational relations of the adjectives on *-čí*. We shall start with the data extracted automatically from the machine readable dictionary of Czech (Osolsobe 1996, Sedláček 2004) and from the corpora of the Czech National Corpus (CNC).

The corpus based analysis of collocations of the adjectives on *-čí* derived from the ?verb root/?deverbative substantive on *-ce* will prove adequacy of the description of this derivational type in grammar and dictionary. We shall bring up some potential arguments for the existence of parallel ways of expressing function/role by an adjective (noun) on *-čí/-cí* in Czech.

Klára Osolsobě
Ústav českého jazyka FF MU
Arna Nováka 1
602 00 Brno
e-mail: osolsobe@phil.muni.cz

